

Корчова О. М.

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

ФУНКЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ВИЯВИ ВОКАТИВА У ТВОРАХ О. ДОВЖЕНКА

У статті зацентовано увагу на функційно-комунікативному аспекті дослідження вокатива, мовна й соціальна сутність якого демонструє дихотомію «суспільство – мова», що реалізується через: встановлення міжособистісного контакту, зорієнтування співрозмовника на відповідну тональність спілкування, моделювання бажаної атмосфери комунікування. Лінгвістичний аналіз художнього мовлення О. Довженка засвідчив домінування традиційних і нормативних для української мови вокативних структур із семантичним ядром – звертанням-іменником у формі кличного відмінка. Водночас виокремлено вокативи у граматичній формі, тотожній із формою називного відмінка, але із семантико-синтаксичною функцією адресата мовлення та кличною інтонацією. Рідше категоріальним засобом вираження звертання в аналізованих творах є називний відмінок. Серед лексико-семантичних груп вокативів найширше репрезентовано власні найменування осіб. У межах групи домінують різні за походженням, але традиційно українські за вживанням чоловічі імена. Стилістично нейтральні номени означеної групи доповнюють стилістично марковані, морфемна структура яких ускладнена суфіксами суб'єктивної оцінки, що виражають ставлення комуніканта до адресата мовленнєвої дії. Поширені у вокативних структурах назви спорідненості та свояцтва, що мають емоційно-оцінний прагматичний зміст. Переважають узусально конотовані вокативи з інгерентною експресивністю, що увиразнюють суб'єктивне ставлення мовця до адресата, посилюють емоційно-оцінний зміст висловлювання. Виявлено непоширені звертання із суб'єктивно-об'єктивною семантикою та поширені, ускладнені, що є засобом творення стилістичних тропів та фігур, зокрема епітета, метафори, епімони, анафори, анепіфори, що увиразнюють зміст і виражають образно-експресивне стилістичне значення.

Ключові слова: вокатив, кличний відмінок, звертання, номінація адресата мовлення.

Постановка проблеми. Актуальним напрямом сучасного лінгвістичного пошуку є дослідження функційно-комунікативного аспекту мовних одиниць, що зумовлено інтерсуб'єктивністю мови як універсального засобу спілкування. Водночас комунікативною поліфункційністю вирізняються всі мовні одиниці, передусім вокативні, що незалежно від типу, стилю й жанру мовлення є обов'язковим початковим складником комунікативного акту в будь-якій сфері суспільного життя. Саме вони дають змогу встановити міжособистісний контакт, налаштувати співрозмовника на відповідну тональність спілкування, змоделювати бажану атмосферу розмови. Означене дає підстави розглядати вокативи не лише в межах мовно-мовленнєвого етикету, а передусім у дихотомії «суспільство – мова», що реалізується у взаємодіях «суспільство – система звертання», «комунікант – форма звертання». Такі опозиції формують мовну та соціальну сутності вокативних структур.

Джерельною базою дослідження функційно-комунікативних виявів вокатива можуть бути твори художньої літератури. Акцентуємо увагу на творчому доробку О. Довженка, передусім

різножанрових творах, що віддзеркалюють ментальні етнічні ознаки, а саме: повісті «Зачарована Десна», кіноповістях «Україна в огні» та «Земля», оповіданнях «Ніч перед боєм», «Воля до життя», «На колючому дроті», ідейно-тематичний зміст яких по-новому зазвучав у ХХІ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вокатив, його конституційні та функційні вияви є об'єктом мовознавчих студій вітчизняних учених: І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка, М. Каранської, М. Плющ, К. Шульжука й ін. (граматичний аспект звертання); П. Дудика, С. Єрмоленко, А. Коваль, Л. Мацько, О. Пономарева й ін. (лінгвостилістичні особливості вокативних конструкцій); В. Манакіна, М. (Марії) Скаб, М. (Мар'яна) Скаба й ін. (звертання в системі комунікативного акту); І. Клименко, З. Мацюк, С. Шевчук та ін. (вокатив як складник етикетних формул) тощо. Попри вагомий науковий доробок питання функційно-комунікативних виявів вокатива потребує доповнення.

Постановка завдання. Мета дослідження – проаналізувати функційно-комунікативні вияви вокатива у творах О. Довженка.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальні праці, передусім Ф. Бусласва «Историческая грамматика русского языка» (1959 р.), О. Потєбні «Из записок по русской грамматике» (1958–1985 рр.), Є. Тимченка «Вокатив і інструменталь в українській мові» (1926 р.) тощо, зумовили концептуальне тлумачення вокатива, полісемічність якого виражена трьома семемами: «1) граматичний кличний відмінок із значенням звертання до особи чи персоніфікованого предмета <...>; 2) звертання як синтаксична конструкція – слово або сполука, що позначають особу чи персоніфікований предмет, явище, до яких звертається мовець <...>; 3) тип номінативного односкладного речення, відокремленого знаками оклику, що виконує функцію звертання, граматичний центр якого позначений формою іменника в називному або кличному відмінках <...>» [11, с. 72]. Відповідно до цього синтаксичні одиниці, комунікативним ядром яких є звертання, уважаємо вокативними структурами.

Укладений картографічний матеріал засвідчив, що в мові художніх творів О. Довженка переважають традиційні й нормативні для української мови звертання, виражені **іменниками у формі кличного відмінка**: «*Ні, я не забуду тебе, Олесю*» [6], «*Чого це ви, мамо?*» [2], «*Скажіть, докторе, жити буду?*» [1], «*Давай, хлопці!*» [3], «*Слухай, батьку!*» [5], «*Не діждеш, офіцере, почути мій голос!*» [4] тощо. Водночас під час лінгвістичного аналізу мови художніх творів виокремлюємо звертання у граматичній формі, ідентичній із формою називного відмінка, проте із семантико-синтаксичною функцією адресата мовлення та кличною інтонацією. Ідеться про субстантивовані слова й іменники, ужиті у множині: «*Мовчите, вояки*» [5], «*Кінооператори, мерщій!*» [3], «*Вішайте мене, душогуби!*» [6], «*Потерпіть, православні!*» [2], «*Подумайте, брати мої, про це <...>*» [1], «*Що ж ви нарobili, німецькі запроданці?*» [4] тощо. Подекуди категоріальним засобом вираження звертання є називний відмінок: «*Здрастуй, поліціант!*» [6], «*Ух ти, розбійник!*» [2], «*Пусти, не крути руку, німецький раб!*» [4], «*Що ж ти, кажуть, чортів син, діда обижаєш?*» [5] тощо. Це вкотре доводить традиційну нормативність уживання кличного відмінка під час звернення в українській мові.

Характерною ознакою української системи звернення є активне послуговування мовцями в різних комунікативних ситуаціях **власними найменуваннями осіб**. Саме така лексико-семантична група вокативів є найчастотнішою в аналі-

зованому художньому дискурсі. Домінують серед них імена, які можемо диференціювати за стилістичною маркованістю.

Серед стилістично нейтральних вокативів такого типу поширені різні за походженням, але традиційно українські за вживанням чоловічі імена: «*Кому, як не тобі, Лавріне <...>*» [6], «*А ти, Максиме?*» [6], «*Та це ж я, Устиме..*» [6], «*Що ж ми скажем одне одному, Василю?*» [6], «*<...> сїдай, Макаре!*» [2], «*Рятуй, Петре, та хоч не смійся*» [2], «*Ні, дякую, Іване, <...>*» [5], «*<...> ти подумай, Платоне*» [5], «*Семене, де ти там?*» [3], «*Здоров був, Григорію!*» [3], «*Що скажеш, Опанасе?*» [3], «*Хомо, ти?*» [3].

Наголосимо, що деякі імена вжито в паралельних формах: «*Миколай!*» [6], «*Тікай, Миколо <...>*» [6]; «*Лаврін <...> Це ти, Лавренцій?*» [6]. Такі варіації демонструють емоційно-оцінний прагматичний зміст, викликаний суб'єктивним ставленням комуніканта до адресата в момент мовленнєвої дії.

Спектр жіночих імен у художньому дискурсі О. Довженка не такий різноманітний. Він репрезентований лише шістьма номенами – власними іменами, традиційно українськими за вживанням: «*Слухай, Олесю <...>*» [6], «*Де ти, Галю, де ти?*» [1], «*Ну що ти, Христе <...>*» [6], «*<...> Наталю*» [3], «*Це ти, Одарко?*» [2], «*Помовч, Тетяно*» [6]. Імовірно, це зумовлено гендерною нерівністю в українському суспільстві.

Виразником стилістичного значення вокативних структур, семантичне навантаження яких сконцентровано на чоловічому або жіночому імені, є емоційно-експресивні деривати, що співвідносяться зі сферою емоційно-чуттєвого сприймання: «*Сашко, хватай її роги*» [2], «*Падай, Савко, падай!*» [6], «*Це ж ти плачеш, Василюку*» [6], «*Сашечко, останься дома*» [2], «*Це ти, наш Іваночку*» [1]. Почасті емоційне значення таких вокативних структур підсилюється вигуками: «*Ой Василюку, <...>*» [3], «*Ой будеш же тепер ти, Одарочко, <...>*» [2] тощо.

Ідейно-стилістичною маркованістю вирізняються й імена по батькові та прізвища людей. Вони є носіями емоційно-оцінного стилістичного значення, що втілює суб'єктивне позитивно-шанобливе або негативно-презирливе ставлення мовця до співрозмовника: «*Прійми, Лаврін Михайлович*» [6], «*З вашого, Григорію Тарасовичу, коня треба б негайно здерти шкуру*» [3], «*Зводив ти зі мною рахунки, Чабанюго*» [4].

Послуговування власними номенами під час звернення до особи є традиційним для українців.

Вибір конкретної формули звертання залежить від низки прагматичних чинників: офіційності / неофіційності ситуації спілкування, віку та соціального статусу співрозмовника, ступеня знайомства комунікантів тощо.

Прикметно, що власна номінація адресата в мовленнєвому акті супроводжується назвою посади або званням: «**Капітан Антоніо Пальма!**» [6], «**Підсудний Крауз, можна опустити руки**» [6] тощо. Такі звертання обслуговують офіційну сферу комунікування.

Загалом серед лексико-семантичної групи звертань-назв осіб адресата за професією, посадою, званням, титулом або родом діяльності є як непоширені звертання із суб'єктно-об'єктною семантикою: «**Кінооператори, мерції!**» [3], «**Не дїждеш, офіцере, почути мій голос!**» [4], «**Скажіть, докторе, <...>**» [1], так і поширені, ускладнені прикладкою: «**Підсудний Крауз Ернст Фрідріхович, житель міста Бреслау, Бісмаркитрасе, тридцять шість, квартира чотири <...>**» [6]. Основне призначення таких мовних одиниць відповідно до комунікативних намірів мовця назвати адресата, ідентифікувати його.

Незважаючи на те, що означена група вокативних структур обслуговує офіційну сферу, частовживаними є розмовні форми: «**Здрастуй, поліціант!**» [6], «**Господин начальник!**» [6], «**Ваше високоблагородіє <...>**» [6]. Такі суржикові варіанти є засобом творення іронічного колориту.

Кількісно поширений серед звертань в офіційній сфері іменник «товариш»: «**Товариш командир!**» [6], «**Діда Платона, товаришу капітан, уже нема живого**» [5], «**Нічого, товариш сержант <...>**» [6], «**І сказати йому, що він помилявся, товаришу Герой Радянського Союзу**» [5].

За узагальненими дослідженнями Л. Мацько [9, с. 210–213], початок уживання вокатива «товариш» датується 1917 р. Проте, як слушно зазначає Н. Поліщук, таке звертання в українській мові має багаті національні традиції [10]. Зі значенням поваги, довіри й дружби вокатив функціонував у козацьких, чумацьких, січових піснях під час звернення до побратимів. Зі зміною політичного устрою в радянський час звертання «товариш» надовго стало обов'язковою етикетною нормою офіційного комунікування.

Під час лінгвістичного аналізу в художньому дискурсі виявлено одиничні варіанти функціонування іменниково-етикетної форми «товариш» у сполученні з ім'ям («**Добре, товаришу Опанасе**» [3]), натомість частовживані – у вокативних структурах, що вказують на соціальні зв'язки між співрозмовниками, класову чи станову належність:

«**Прощайте, товариші!**» [4], «**Товариші, діло не в рані, а в принципі, в приказі**» [6] тощо.

На сьогодні лексема «товариш» переходить до пасивного вжитку та сприймається як маркер радянської епохи, тому закономірно простежуємо функціонування традиційно українських номінів: «**Оце, друзі мої, і все**» [5], «**Рятуйте, люди добрі!**» [3], «**Ну-бо, люди, ну!**» [2]. Акцентуємо увагу на паралельному вживанні офіційного кліше та власне українських вокативів: «**Товариші! Братці!**» [6], «**<...>, брате мій, товаришу мій!**» [3], що водночас з етикетною нормативністю є виразником інгерентної експресивності.

Однією з ознак комунікативної етноспецифіки українців є звертання до родичів. Очевидно, тому в мові художніх творів О. Довженка частовживані вокативні структури, граматичним центром яких є звертання-назва спорідненості та свояцтва у прямому та переносному значеннях.

У межах означеної групи домінують лексеми «батько» («тато»), «син», «брат», «дядько» та «дід», що, імовірно, опосередковано вказує на тогочасне верховенство чоловіка в українському суспільстві: «**Слухай, батьку!**» [5], «**Все пропало, тату**» [6], «**Пам'ятай, сину <...>**» [6], «**А хто вона, діду <...>**» [2].

Принагідно зазначимо, що в аналізованому дискурсі в межах одного синонімічного ряду функціонують лексеми «батько» й «тато», причому домінує друга: «**Все пропало, тату**» [6], «**А Десна висохне, тату?**» [2], «**Ні, не дурень ви, тату, а просто постаріли <...>**» [3] тощо. Пояснення такого слововживання знаходимо в етимологічних розвідках, що ознайомлюють з успадкованими індоєвропейським “*tatah*” зі значенням «тато» [8, с. 527] та праслов'янським “*bata*” / “*batja*” – «брат», пізніше «батько» [7, с. 152].

Прикметно, що лексема цієї тематичної групи «брат» у художніх текстах називає не лише споріднених осіб, а й однодумців, друзів: «**Та вже ж, милі браття, <...>**» [3], «**Подумайте, брати мої, <...>**» [1], «**Вперед, брати!**» [4].

Номени спорідненості «дядько», «тітка» також частіше функціонують у вторинній номінації під час звернення до старших за віком осіб: «**Броня тонка, дядьку!**» [6], «**Ну стріляйте вже, дядьку <...>**» [2], «**Тітко, <...>**» [4].

Широко вживана для назви адресата мовлення у вокативних структурах лексема «мати» у різних граматичних формах: «**Чого це ви, мато?**» [2], «**Молітьсь, матері, молітьсь <...>**» [6], «**Рознесе нас по всьому світу, хто збере нас, матінко?**» [6]. Іноді суржикові й просторічні варіанти слова

функціонують під час звернення до господині оселі: «Скажи, **матко**, <...>?» [6], «Здрастуй, **матка!**» [6], «Драстуйте, **мамаша**, <...>» [6].

У первинній денотативній функції використано іменники «донька» та «сестра», варіативність граматичних форм яких відтворює узуальну конотацію суб'єктивної модальності тексту: «Прощай, **доню** <...>» [6], «Вір, **донечко**, <...>» [6], «Звідки ти, **сестро моя?**» [6].

Звертання-назви спорідненості та свояцтва є непоширеними («**Мости, тату**, зірвані» [6], «Прощайте, **дідю**» [5], «Ні, **дядьку**, сьогодні не вийде» [2]) і поширеними («Прощайте, **матінко моя рідна**, <...>» [6], «Та вже ж, **милі браття**, <...>» [3]), іноді ускладненими підсилювальним компонентом – емоційним вигуком («**О матінко**, <...>» [6], «**О батьку**, <...>» [3]); займають будь-яку позицію в реченні («**Діду, перевези** <...>» [5], «**Це ми, тату, ми!**» [6], «Здрастуйте, **дідю!**» [2]). Вони утворюють низку стилістичних тропів і фігур, найпоширенішими серед яких є: епітети, виражені іменником-прикладкою: «Скажи мені, **брате-герою**» [6], «Скажи мені, **сестро-покритко!**» [6]; анепіфори: «**Мамо, мовчіть**, бо вб'є, **мамо!**» [6], «**Ну, тату, заспокойтесь, тату!**» [6]; епімони: «**Мамо, мамо!**» [6], «**Ой тату, тату!**» [6]; ампліфікації: «**Донечко моя, дівчинко**, <...>» [6], «**О мій хлопчику, моя ніжна дитино!**» [6], «**Синочки мої, сини! Діточки мої!**» [6], що увиразнюють зміст та виражають образно-експресивне стилістичне значення.

Варто зазначити, що звертання означеної лексико-семантичної групи є не лише позитивно конотованими. Слова-актанти мікроконтексту зумовлюють їх прямо протилежне значення: «**Пусти, ну, жидівський батько!**» [6], «**Що ж ти, кажуть, чортів син, діда обижаєш?**» [5], «**Тікаєте, бісові сини?**» [5].

Чільне місце в аналізованих текстах посідають звертання за гендерною приналежністю. Серед них вирізняємо: непоширені («**Будь здорова, дівчино**» [6], «**Це, хлопці, не ваші напої**» [5]); поширені («**Гуляй, гуляй, молода дівчино**» [3]); ампліфіковані («**І я подумав: і тобі болить, проклятий, бідний чоловіче**» [2]); ускладнені підсилювальним спонукальним вигуком («**Гей, хлопці!**» [6]). Незважаючи на неоднорідну структуру, такі звертання мають широку адресованість і обслуговують суб'єкт-полісуб'єктне спілкування, комунікування незнайомих і малознайомих осіб.

Кількісно поширеними у творах О. Довженка є вокативні структури зі **звертаннями-назвами осіб за манерою поведінки, звичками, рисами характеру**, що містять елемент суб'єктивної оцінки. При-

кметно, що домінують лексеми з негативною конотацією: «**Замовч, сволоч!** <...>» [6], «**Блазень!**» [6], «**Ком гір, мерзотник!** <...>» [6], «**А, посіпаки!**» [6], «**Ти що сказав тій дівчині, падлюка?**» [6], «**Мирюй!**» [6], «**Гей, звідки ти, шмара?**» [6], «**Пропадеш, батьковбивець!**» [6], «**Шапку зніми, невіглас!**» [6], «**Вішай, катюга**» [6], «**Ух ти, розбійник!**» [2], «**Будь ви неладні, душогуби**» [2], «**Замовч, нечестивцю!**» [2]. У межах групи простежуємо й іронічно марковані вокативи: «**Пождіть стріляти, стрільці!**» [6], «**Мовчите, вояки**» [5].

Виразними є вокативні структури, утворені звертаннями-назвами тварин. Такі мовні одиниці вважаємо за доцільне розподілити на: 1) метафоризовані номінації адресата мовлення, що окремо або в поєднанні із синонімічними звертаннями надають висловлюванню додаткової позитивної експресивності: «**Як ти, голубонько?**» [6], «**Голубонько ж ти моя сизенька, квіточка** <...>» [2], «**Голубчики, синочки мої** <...>» [6], «**Діточки мої, соловейки** <...>» [2]; 2) фамільярні вокативи зі зниженою семантикою: «<...>, **безстидна скотина** <...>» [6], «**Стій, собако**» [4], «**Дослужився, поліцейський собака!**» [6], «**А, італійська сука!**» [6], «**Німецький пес** <...>» [6], «**Свиня!**» [6]; 3) риторичні: «**Покарайте його, святі голубоньки**, <...>» [2], «**Ой коню, коню, не продам я тебе**» [2], «**Коннику, він б'є недолю свою**» [2], «**Ой устань же, сивий орле**, <...>» [3], «**Не вернемось, чайко**, <...>» [4], «**Звідки ви налетіли, чорні круки?**» [4].

Низку риторичних вокативів у художньому дискурсі О. Довженка доповнюють **звертання-назви абстрактних понять** («**Прощай, мій убогий світе!**» [6], «**Далека красо моя!**» [2]); **звертання-назви географічних об'єктів** («**О українська земле, як укривавилась ти!**» [6], «**Прощай, моя рідна, дорога Десно**» [5], «**О моя земле!**» [6], «<...> **моя незаймана дівице Десно** <...>» [2]).

Висновки і пропозиції. Отже, вокатив має широкий спектр функційно-комунікативного вияву в художньому мовленні О. Довженка. Він не лише називає адресата, а й слугує засобом творення семантики спонуки – окличної, наказової, попереджувальної, заборонної тощо. Суб'єктно-об'єктна комунікативна парадигма вокатива репрезентована різними лексико-семантичними групами звертань, що відтворюють особистісні, соціальні та ситуативні чинники спілкування.

Мовна та соціальна сутності звертання, виявлені під час лінгвістичного аналізу, зумовлюють його потрактування з позиції національного складника в мовній картині світу, у чому і вбачаємо перспективу подальшого наукового пошуку.

Список літератури:

1. Довженко О. Воля до життя. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=865> (дата звернення: 10.09.2019).
2. Довженко О. Зачарована Десна. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=866> (дата звернення: 10.09.2019).
3. Довженко О. Земля. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printitzip.php?tid=867> (дата звернення: 10.09.2019).
4. Довженко О. На колючому дроті. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4168> (дата звернення: 10.09.2019).
5. Довженко О. Ніч перед боєм. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=869> (дата звернення: 10.09.2019).
6. Довженко О. Україна в огні. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=876> (дата звернення: 10.09.2019).
7. Етимологічний словник української мови. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 1. 634 с.
8. Етимологічний словник української мови. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 5. 704 с.
9. Мацько Л., Мацько О. Риторика. Київ : Вища школа, 2006. 311 с.
10. Поліщук Н. Пан, товариш, добродій. *Культура слова*. Київ : Наукова думка, 1996. Вип. 46–47. С. 132–138.
11. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.

Korchova O. M. FUNCTIONAL AND COMMUNICATE ASPECTS OF THE VOCATIVE IN THE WRITINGS OF A. DOVZHENKO

The article focuses attention on the functional and communicative aspect of the study of the vocative case, the language and social essence of which demonstrates the dichotomy “societ – language”, more specifically: establishes interpersonal contact, configures an interlocutor to the appropriate tone of communication, makes the desired atmosphere of communication. Linguistic analysis of A. Dovzhenko’s artistic language testified to the domination of vocative structures with the semantic core – the vocative noun in the form of the vocative case-which are traditional and normative for the Ukrainian language. The vocatives in a grammatical form that is identical with the form of the nominative case but with the semantic-syntactic function of the addressee of the speech and the vocative intonation are highlighted out. The nominative case is rarely a categorical means of expressing the vocative in the analyzed works. Among the lexical and semantic groups of the vocatives, the names of persons are represented most extensively. Within the group male names dominate which have different origin, but which are traditionally Ukrainian for the use. Stylistically neutral names of the specified group complement those ones which are stylistically marked, morphemic structure of which is complicated by the suffixes of subjective evaluation, expressing the communicant’s attitude to the addressee of the speech action. The names of kinship and relationship with emotionally evaluative pragmatic content are common. General connotative vocatives with an inherent expressiveness, which emphasize the speaker’s subjective attitude to the addressee, enhance the emotional and evaluative content of the statement are prevailing. Not often used vocatives with subjective and objective semantics and widespread, complicated ones which are the means of creating stylistic tropes and figures, including epithets, metaphors, epimones, anaphores, anepiphores that emphasize the content and express figurative and expressive stylistic meaning are found.

Key words: vocative, vocative case, vocatives, nomination of addressee of speech.